

A merkantilista utópia (A *Candide* Eldorádó-epizódjának értelmezése)

Bizonyos, hogy a *Candide* Voltaire-nek nemcsak a legtöbbet olvasott, de a legtöbbet értelmezett műve is: a rá vonatkozó szakirodalom elképesztően terjedelmes, feltárása és rendszerezése külön kutatás tárgya lehet csak. Ez nyilván megnehezíti azok dolgát, akik valamilyen új összefüggésre szeretnének rámutatni, hiszen így egyáltalán nem biztos, hogy erre nem bukkant már valaki korábban rá. Az utóbbi két évtizedben készült, mintegy harmincöt-negyven tanulmány és monográfia áttanulmányozása ebben a tekintetben talán jelent némi biztosítékot: a leginkább markáns álláspontok ha nem is feltétlenül az értekezések szövegében, de a hivatkozásokban nagy valószínűséggel előbukkannak. A szakirodalom olvasója egyébként a magyarizatoknak igen gazdag, színes és változatos világában barangolhat. Igencsak eltérő értelmű kommentárok kísérik a regénynek azt a részét is, amellyel ez a dolgozat foglalkozni szeretne. A mű szövegében két fejezetet elfoglaló Eldorádó-epizódról¹ benyomásunk szerint a szakirodalomban csak két, egyébként elég meglehetősen hétköznapi tény vonatkozásában van széleskörű egyetértés. Senki nem vitatja (legfeljebb nem egyformán hangsúlyozza), hogy a részlet kitüntetett helyet foglal el a regény szerkezetében. Itt több szempont is felmerül. Így (például) szó esik arról, hogy az epizód a cselekmény szerkezetének hozzávetőleg a középpontjában helyezkedik el,² hogy a hős életében most alapvető fordulat következik be, van tanulmány, amely felhívja a figyelmet arra is, hogy e kitérővel a cselekmény ritmusában éppen úgy változást érzékelünk,³ mint ahogy az epizódban leírt társadalom több vonatkozásban is oppozícióban van a regény cselekményének egyéb szintereivel.⁴ Ennek az oppozíciós viszonynak a leginkább lényeges eleme egyúttal az értelmezések között megtalálható másik közös mozzanat s ugyancsak evidencia, nevezetesen az, hogy az Eldorádó – utópia. Igen komoly eltérések találhatók viszont az utópia értelmezését illetően: a tanulmányírók jelentős része az ideális társadalom modelljét látja benne,⁵ de van, aki paródiaként fogja fel,⁶ s van, aki szerint Voltaire éppen azért írta ezt az epizódot, hogy bemutassa minden utópikus remény hiábavalóságát, hogy bemutassa tehát „la vanité de tout espoir utopique, l’homme ne peut pas vivre dans cet état de perfection...”⁷ Az utóbbi időben készült elemzések talán az óvatosságban

egyeznek meg a leginkább, s a részlet értelmezésének nehézségeire irányítják rá a figyelmet. Arról olvashatunk, hogy itt meghatározatlan országról van szó, egy „Utopie non programmatique”-ról,⁸ amelynek tartalma „indeterminé”,⁹ hogy „les plans de cette cité idéale sont à peine tracés”,¹⁰ mítosz, amely „ouvert”, az ottani állapotok dicsérete „ne représente ni un système ni un programme”,¹¹ Voltaire tehát itt n’a pas voulu proposer un système directement applicable, mais plutôt des valeurs”, s ha igaz is, hogy „Eldorado se présente ... comme une utopie”, de „il ne propose pas de programme”,¹² ez tehát „un paese irreali, una costruzione della logica astratta”, amely azonban „triste nella sua perfezione.”¹³ Egyébként a legalaposabb magyar tanulmány szerzője sem gondolja úgy, hogy „Eldorádó lenne Voltaire ideális állama”.¹⁴

Az alábbiakban a szóban forgó epizódnak olyan magyarázatára teszünk javaslatot, amely alapvetően tér el a szakirodalom általunk ismert eddigi kommentárjaitól. Ezekről az imént idézett tanulmányok révén természetesen nem tudtunk akár csak közelítőlegesen áttekintést sem nyújtani, de – talán – az értelmezések irányát és főbb jellemzőit sikerült érzékeltetni. Úgy véljük, hogy az utópia, amelyet Voltaire e remekművének centrális helyzetben lévő epizódjában nyújt, valóban megvalósíthatatlan ugyan, s így nem tekinthető a szó teljes értelmében „programmatikusnak”, viszont nem meghatározhatatlan s nem is nélküli egy lehetőség – s a regény világában központi szerepet játszó – program elemét. Értelmezésünkhöz elsősorban a voltaire-i életműben megtalálható és az epizóddal megfeleltethető eszmetörténeti vonatkozások kínálták a kiindulópontot.

Miként a legendák Eldorádójában, így Voltaire-ében is természetesen mesés jólét uralkodik. A lakosok mintha semmiben nem szenvednének hiányt, s az író mintha valóban karikírozná a bőséget: itt minden kiváló minőségű, mindenből sok van, s mindennek rendkívüliek a méretei. A kérdés azonban éppen az, hogy mi a forrása ennek a mesés gazdagságnak. Rögtön észre kell vennünk, hogy az emberek nem azért dúskálnak minden földi jóban, mert a természet látta el oly bőséggel országukat. Ha ebből a szempontból figyelmesen olvassuk a szöveget, akkor kiderül, hogy Eldorádóban voltképpen egyetlen olyan tünemény van, amelyet a természet adott, s amely másutt nincs, s ez a gyorsfutású piros juh. E furcsa állaton kívül az ország egyetlen olyan, valóban a természet által biztosított sajátossággal rendelkezik, amely megkülönbözteti a világ többi részétől, nevezetesen: a nemesfémek és a drágakövek bőséges jelenlétével. Ezt a körülményt azonban nyilvánvalóan nem tekinthetjük az ország jólétét biztosító természeti adomány-

nak, hiszen ezeknek az anyagoknak itt legfeljebb csak használati értékük van, már ha egyáltalán van. A drágakövek például – színes kavicsokként – a földön hevernek és a kisgyerekek játékszerül szolgálnak, a nemesfémeket pedig – ha nem éppen az agyaggal tekintik egyenrangúnak őket – az építkezésekhez használják fel, vagy különféle eszközöket készítenek belőlük. Ahhoz, hogy ezek az anyagok kincsként működjenek, az kellene, hogy a lakosok kincsnek fogadják el őket. Erről azonban szó sincs s nem is lehet. Az arany és a drágakövek csak Eldorádón kívül számítanak kincseknek, hogy a számunkra megszokott értékkel bírjanak, ki kell őket innen vinni. Candide és szolgálja majd visz is ki belőlük bőven, s lesz alkalmuk nekik s nekünk, az olvasóknak tapasztalni, hogy az itt közömbös ásványok amott hogyan lényegülnek át az emberi szenvedélyeket felkorbácsoló arannyá, illetve drágakövekké. Eldorádó azonban szinte tökéletesen el van zárva a világ többi részétől s ez az elzártság végleges: csak a vak véletlen által idesodort hőseinket tudják – kívánságukra – eltávolítani a jóindulatú bennszülöttek s ez nagyon is bonyolult művelettel történik. Itt ezek az anyagok maradnak azok, amik: közönséges ásványok.

Egyáltalán nem beszélhetünk tehát arról, hogy ezt az országot a „*profusion des dons de la nature*” jellemezné,¹⁵ sőt – s itt van az általunk javasolt értelmezés sarkpontja – a dolog éppen fordítva áll. Az Eldorádóban uralkodó állapotok kulcsa abban a körülményben van, hogy a természetnek ezek az adományai itt csak a közönséges anyagok körében foglalnak helyet, csak szépek és praktikusak, de különösebb értékkel nem rendelkeznek. Eldorádó olyan ország, ahol nem létezik a kincs fogalma. Ennek a ténynek alapvető jelentősége van az ország gazdasági élete szempontjából. Első pillantásra is nyilvánvaló, hogy így ebben az országban nem alakulhatott ki a kincsgyűjtés másutt természetesen tekinthető ösztöne, amelynek bűnre csábító hatalmát egyébként Candide – a holland hajós gazembersége révén – szinte rögtön megtapasztalja az ország elhagyása után, hogy majd ezt a tapasztalatot (például párizsi tartózkodása során) újból s újból átélje. Ám ha csak erről lenne szó, akkor a következmény mindössze annyi lenne, hogy itt nem követnék el azt a tengernyi bűnt, amely e szenvedélyből fakad s amelyet folyamatosan követnek el a világ többi részén. Így legfeljebb békesség honolna ebben a különös országban, de nem uralkodna benne mesés gazdagság. Úgy látszik tehát, hogy ez az Eldorádóban kialakult kedvező viszonyoknak csak az egyik oldala, inkább csak negatívum, amely meggátolja a boldogtalanságot, de önmagában kevés ahhoz, hogy megteremtse azt a jólétet, amelyet hőseinkkel együtt lépten-nyomon tapasztalunk. Ha azonban csak egy kicsit alaposabban körülnézünk, megpillanthatjuk az itt uralkodó jólét forrását. Annak a tény-

nek ugyanis, hogy ebben az országban ismeretlen a kincs, van egy másik s az előbbinél sokkal lényegesebb vonatkozása is. Ha nem létezik olyan anyag, amely értéket – tartós értéket – testesít meg, akkor ez azt jelenti, hogy céltalan a tartós (azaz: elraktározható) értékek gyűjtésének a világon másutt oly természetesnek tekinthető szenvedélye, céltalan tehát a teaurálás. Úgy véljük, hogy a döntő mozzanat valójában itt van, az Eldorádóban uralkodó állapotoknak ebben a körülményben rejlik a magyarázata. Mivel kincs hiányában nem lehetséges a felhalmozás és így az egyéni meggazdagodás, ezért azután mindenki dolgozik és mindenki kénytelen dolgoztatni, ki-ki lehetőségei és hajlamai szerint. Ennek a helyzetnek viszont magától értetődő folyománya, hogy Eldorádóban is van hiány – itt a munka hiányzik a lakosoknak. Ez ennek a társadalomnak az egyik leginkább feltűnő vonása, hiszen Voltaire ebben a vonatkozásban tényleg karikíroz – mindenütt s mindenek soka, sőt, elképesztően sokan dolgoznak. Az ottani viszonyok között szegényesnek számító városszéli vendéglőben hőseink tiszteletére két fiatalember és két leány siet elő, a királyi udvarba már tizenkét szolgáló kíséretében indulnak el, ahol azután húsz gyönyörű testőrlány fogadja őket. A király reggelente tartott hálaadó szertartásait „legalább” hatezer muzsikussal kíséri, de a fogadóterembe is úgy vonulnak be a látogatók, hogy két sorban ezer zenész áll. Ez nem kizárólag az ő tiszteletükre történik így – itt „régiszerű” van szó. „Hármezer jó tudós” dolgozik majd azon a gépezeten is, amelynek segítségével végül Candide és Cacambo távoznak Eldorádóból. Mindenre sok a vállalkozó, mert mindenki dolgozni akar – a munka láthatóan kedveteléből, sőt, szenvedélyből, de semmiképpen nem szükségből végzett tevékenység. A dolgozni vágyó emberek ráadásul nemcsak személyesen lépnek elének a cselekményben, jelen vannak ők közvetetten is. Itt minden az emberi tevékenység terméke, Eldorádóban mindenütt ott látjuk az emberi találékonyságnak és a sok-sok munkáskéznek megannyi produktumát, az egyszerű (az itteni viszonyokhoz képest szegényesnek mondott) fogadóban feltálalt, s rendkívül munkaidényes ételektől kezdve a fővárosig, ahol hatalmas középületek között, sokezer oszloppal ékesített piactéren sétálnak át a látogatók, s ahol nemcsak a kutak vize, de az utcák kövezete is illatosított. A tudományos műszereket befogadó csarnok „kétezer lépés” hosszú. Valóban csodás világ ez, csakhogy gazdagsága nem a természet adománya – ezt az emberi munka adományozta Eldorádó lakóinak.

A pompás épületek, a káprázatos oszlopsorok, az illatos kövezet vagy a rafinált konyhaművészet megannyi terméke mögött ott látjuk tehát a hiányt, az elvégzendő munka hiányát – itt mindenre sok jelentkező van, s láthatóan senkinek nem jut eszébe, hogy dologtalanul éljen. A dologtalanúságtól nyilván

az térítette el az embereket, hogy (nem lévén jelen az ország életében a kincs), a pénz különleges helyzetbe került. A pénz felhalmozása önmagában véve eredetileg ugyanis nem lehetett célszerű dolog, a pénz csak úgy képez igazi értéket, ha rögtön visszafordul a termelésbe és (a munka és a kereskedelem révén) szaporítja önmagát. Eldorádó világa tehát csak úgy válhatott a munka világává, ha egyben az állandóan forgó pénz világává is vált. A pompás és hatalmas épületek nyilvánvalóan közmunkák révén készülhettek el s így mögöttük szükségképpen pénzügyi döntések húzódnak meg, csak már teljesen elhomályosult döntések. Az itt uralkodó financiaális nagyvonalúságról annak a bonyolult gépezetnek az ára tanúskodik, amellyel hőseink majd kijutnak innen, hiszen az „nem is került sokkal többre, mint húszmillió fontsterlingbe”. Amikor mi megismerjük Eldorádó lakóit, láthatóan már nemcsak a kincsek nem léteznek számukra, de a pénz sem igazán érdekli őket, hiszen munkájuk révén már minden földi jóval el vannak látva. Talán ezért is van, hogy az ország vezetői az ingyenes fogadókkal a kereskedelmet kívánják támogatni – nem valószínű, hogy azért, mintha ez kevésbé vonzó foglalatosság lenne az eldorádóiak számára, sokkal inkább azért, mert maguk a vezetők tartják fontosnak a pénz és az áruk állandó forgását. Olyan világba léptek be tehát hőseink, ahol a teaurálás lehetetlensége miatt az egyén gazdagsága elképzelhetetlenné vált, mindenki dolgozni és (ha tehetsége vezető pozícióba juttatta) dolgoztatni kényszerül. E helyzet eredménye a köznek olyan gazdagsága lett, amely az egyén számára gazdagság nélkül is tökéletes jólétet biztosít. E jólétnek láthatóan nincsenek fokozatai. Ebben a társadalomban az emberek között meglévő hierarchia nem anyagi alapon nyugszik, hanem természetes munkamegosztáson. Nincs jele, hogy a társadalmi rangsorban elfoglalt alacsonyabb helyzet bárkit is zavarna.

Ennek az állapotnak van egy előzetes és igencsak alapvető feltétele. Erre már utaltunk, de valamivel részletesebben is célszerű beszélni róla. Az ország földrajzi helyzetéről van szó, arról a körülményről, hogy Eldorádó teljes mértékben el van zárva a Föld országaitól. Az elzártságról az első pillantásra is jól látszik, hogy kardinális feltétel, hiszen ha ez az ország hozzáférhetővé válna a Föld többi lakója számára, akkor rögtön vége is lenne az Eldorádó számára oly kedvező helyzetnek. A más országbéli emberek megjelenésével a most értéktelen színes kavicsok és a figyelemre sem méltatott sárga agyag rögtön átalakulnának – megjelenne tehát a kincs. S a dolog fordítva is igaz: Eldorádóban éppen azért maradhatott színes kavics a drágakő és sárga sár az arany, mert az ország el van zárva – pontosabban: elzárkózott – a világ többi részétől. A földrajzi elzártsághoz (megtudjuk) tudatos elhatározás is hozzájárult: az ősidőkben a vezetők döntöttek (a „nemzet beleegyezésével”)

úgy, hogy senki sem hagyhatja el az országot. Ez az egyetlen kényszer, amelyet Eldorádó lakóinak vállalniuk kell, s ezt ők a jelek szerint természetes módon vállalják is. Az elzártság nem csak, sőt, elsősorban nem katonai védelmet jelent, noha azt is, s erről saját történelmi tapasztalataik győzhették meg őket. Amikor őseik, az inkák hódítani indultak, maguk pusztultak el a spanyolok fegyvereitől. Az elzártság tehát elzárkózás is, a földrajzi adottságot tudatos döntés erősítette meg. Bár ennek is vannak gazdasági kihatásai – nem kell hadsereget fenntartaniuk –, az igazi jelentősége mégis az, hogy így született meg a feltétele annak, hogy Eldorádó az maradjon, ami: kincsek nélkül, csak munkából élő s éppen ezért rendkívül gazdag, a fényűzés örömei között élő ország.

Az epizódban élénk rajzolódó társadalom így nyilvánvalóan valószínűtlen emberi világot mutat meg, utópiát, azt azonban nem mondhatjuk, hogy a benne szabadjára engedett gondolkodásmód leglényegesebb elemei a képzelet szülőttei lennének. Ellenkezőleg, jól előtűnt, hogy itt egy viszonylag szabatosan meghatározható gazdaságtani logika működik, a kincsek nélküli világban mutatja meg erejét a pénz, de (már mi szinte csak ennek jeleivel találkozunk) elsősorban a munka. S ez – úgy véljük – aligha lehet esetlegesség, hiszen e rendszernek vagy inkább e teóriának megvannak a jól azonosítható előzményei a voltaire-i életműben. Eldorádó gazdasági életének jellegzetességei jól látható összefüggésben vannak egy olyan elmélettel, amelyet Voltaire nemcsak alaposan és sokoldalúan ismert, de amelynek egy ideig szenvedélyes híve is volt s később sem igen távolodott el tőle. André Morize klasszikus munkája¹⁶ óta ismeretes, hogy az 1720-as években újjáéledő merkantilizmus Voltaire-re mély benyomást gyakorolt: a harmincas évek első felében készült *Mondain* és *Défense du „Mondain”* című költeményei, vagy azok a reflexiók, amelyeket J.-F. Melon *Essai politique sur le commerce...* című (1734) és mások, hasonló szellemben készült írásai kapcsán jegyzett le,¹⁷ egyaránt arról tanúskodnak, hogy a gazdaságról való gondolkodása – Morize megállapítása szerint „définitivement”¹⁸ – ennek az angol és francia forrásból egyaránt merített elméletnek a keretei között mozgott. André Morize körültekintő elemzése ellenére a radikális és szellemes, paradox megfogalmazásokkal teli, ragyogó költemények mintha némiképpen elterelték volna a figyelmet arról, hogy Voltaire nem csak a komor aszkézis hívei ellen polemizálva használta ezt a gazdaságtani teóriát. A jelek arra utalnak, hogy a luxus-verseket ihlető Bernard Mandeville-nél mélyebb és közvetlenebb hatással volt rá Jean François Melon nem túl terjedelmes értekezése. Voltaire a mandeville-i éles és paradox interpretáció után ismerte meg Melon munkáját,

s jól látható, hogy annak tudományos higgadtsága és távlatossága nemcsak nagyobb, de tartósabb hatást is gyakorolt rá. A kis könyv egyébként a fizikokrata tanok föltűntéig a század legnépszerűbb gazdaságtani munkái közé tartozott, francia földön legalábbis bizonyára a legnépszerűbb volt. Diderot azt írja majd szerzőjéről, hogy „sans lui, pêtut-etre toute l'écologie économique serait encore á naitre”.¹⁹ De nem kevésbé elismerő hangon szól az *Observations*-t író Voltaire sem, ő úgy ítél e munkáról, hogy ez „ouvrage d'un homme d'esprit, d'un citoyen, d'un philosophe. Il se sent de l'esprit du siècle...”

A *Mondain*-verseket író Voltaire tehát inkább az elmélet paradox és polemikus vonásait állította előtérbe, később, az *Observations* szerzőjeként viszont nem a „maitre Caffard”-ok leleplezése foglalkoztatta, hanem filozófusként töprengett a gazdaságtan legfontosabb kérdésein. A tanulság azonban mindenképpen egyértelműnek látszik: Voltaire gazdaságtani nézeteit mélyen befolyásolták a modern merkantilista gondolkör különböző interpretációi. Amikor azt állítjuk, hogy annak a gazdaságtani logikának, amely Eldorádó gazdasági életét irányítja, megvannak a voltaire-i életműben az előzményei, elsősorban ezekre az írásokra gondolunk. Az itt olvasható ökonómiai megfontolások alapja ugyanis nemcsak hasonlóságot mutat Eldorádó gazdaságának a logikájával, de meg merjük kockáztatni az állítást: lényegében azonos is vele. S ez akkor is feltűnő, ha a *Candide*-nak ez az epizódja nem a teória, hanem a fikció nyelvén beszél és így más vonásai mutatkoznak meg élénkebb színekkel s akkor is, ha jól látszik: Voltaire-nek a viszonya már alaposan megváltozott ehhez a gazdaságtani elmélethez. A *Mondain*-versekből sugárzó fölényes szellemességnek inkább a támadó éle volt erőteljes, az *Observations*-t a tudósi érdeklődés és meggyőződés ihlette, az Eldorádó-epizódban megjelenő tudás viszont egyszerre fejez ki bizakodást, iróniát és – szomorúságot.

Térjünk vissza azonban az iménti kijelentésünkre. Valószínűsíthető az az állítás, hogy a regénybeli ország gazdaságának működésében jól megfigyelhető a Melon-féle merkantilista megfontolások jelenléte? A döntő pont az, hogy Voltaire Eldorádóból eliminálja a kincset, hiszen Melon *Essai*-jének egyik legfontosabb tétele sem más, mint a kincsek kárhozottatása. Elsősorban a IX. fejezetben (Du Luxe) olvashatunk olyan megfontolásokat, amelyeket nehéz nem összefüggésbe hozni az Eldorádóban meglévő viszonyokkal. Melon szerint egy ország gazdagsága a pénzben van; az arany maga csak akkor járulhat hozzá e gazdagsághoz, ha pénzként forog. A pénz cirkulációja kulcskérdés, s ezt Voltaire interpretációja is kiemeli: a pénzt „coffre”-ban őrizni „une très grande sottise”. „L'argent est fait pour circuler, pour faire éclore tous les arts, pour acheter l'industrie des hommes” (*Observations*, 363), ami

szinte szó szerint átvétel Melon művéből. Ő is megvédi a bőségesen költekező embereket munkájának 150. lapján, mondván: az „argent gardé dans son Coffre serait mort pour la Société”. A kincs Melon gondolatmenetében egyértelműen káros a nemzet gazdasága szempontjából „...les Diamants ne servent qu’á charger une tête, ou á embarrasser un doigt d’un vain éclat. Ils n’épargnent aucun travail, et ne suppléent á aucune marchandise...” (156). A gazdaság fő tényezője az országon belül folyamatosan forgó pénz, amely – a kereskedelem révén – állandó munkára készíti az embereket. A munka a jólét egyedüli forrása. A kincsek egyébként a meloni interpretációban más szempontból is károsak, a fejedelem például, akinek gyémántbányái vannak, nem biztos, hogy elég emberrel rendelkezik országa határainak védelmére (156). A kereskedelem és a hódítás szelleme egyébként is kizárja egymást (97) s tudjuk, hogy ez a két szellem Eldorádóban már nem vetélkedhet egymással, mint ahogy nem szükséges e természettől fogva védett országnak költeni a védelemre sem. Az „esprit de commerce” ugyanis nem az ország határait akarja kiterjeszteni, hanem a meglévő határokat akarja biztosítani erődök építésével, márpedig Eldorádót hatalmas hegyek választják el a világ többi részétől.

Az Eldorádó-epizód háttérében (az itteni gazdaság működésében) jól előtűnnek tehát azok a gazdaságtani megfontolások, amelyek Voltaire gondolatvilágában már korábban is jelen voltak. Ez az eszmetörténeti azonosítás azonban önmagában egyáltalán nem kínálja valamiféle homogén értelmezés lehetőségét, a két fejezetben leírt epizód ettől a magyarázattól függetlenül ha nem is talányos, de mindenképpen többértelmű marad. Az elmondottak alapján azonban az eddigiektől eltérő interpretációk lehetősége kínálkozik. Most az Eldorádóban lezajlott események értelmezése szempontjából utalunk két fontos mozzanatra. Az egyik kétségtelenül az, hogy ebben az országban a munka megmutatta tényleges és rendkívüli hatalmát, az utópiának így nagyon is erőteljesen nyilatkozik meg pozitív, ha tetszik programatikus tartalma. Az erő, ami elszabadulhatott, vonzó, hatalmas és az emberiség számára bizakodást lehetővé tevő erő, amelynek elsősorban a regény befejezésére van kisugárzása. Ha a munka lesz Candide kertjében az egyetlen remény, akkor ez a remény így sokkal több energiával bír. Ez a kert ebben az értelemben szorosan összefügg az epizódba foglaltakkal, s ezt az összefüggést csak erősíti, hogy más szempontból éppen diametrális ellentét feszül közöttük. Candide kertjét ugyanis éppen nem az elzártság, hanem az elképzelhető legteljesebb nyitottság jellemzi: két világ, a keresztény és a pogány világ határán helyezkedik el. De ha igaz is, hogy a nevezetes

candide-i mondatba („Il faut cultiver notre jardin“) belefoglalt remény így hasonlíthatatlanul erőteljesebb, mint ha Eldorádó nélkül hangzana el – amit ott tapasztaltunk, a tevékeny életben rejlő roppant lehetőségekre világít rá –, maga Eldorádó azonban mégsem vehető komolyan. A munka ugyanis – hiszen itt egy világtól elzárt országról van szó – így csak laboratóriumi viszonyok között fejthette ki hatalmas erejét. Olyan utópiáról van tehát szó, amelynek társadalmi rendje soha és sehol nem valósulhat meg. A szöveg azonban egyáltalán nem egyértelmű a tekintetben sem, hogy így érdemes lenne-e megvalósulnia. Az irányába fel-felvillanó voltaire-i ironia, sőt, a karikírozás annak a sterilitásnak szól, amely ezt az országot mégiscsak jellemzi – ha határai felnyílnának, összeomlana a jólétnek, a humanizmusnak és a józan emberségnek ez a birodalma, amely így mesterkélt birodalomként lepleződik le. Az itteni élet csak a tényleges élet kizárásával alakulhatott ki, Voltaire-t viszont a tényleges élet érdekli.

- 1 A *Candide*-ről két s több kiadásban közzétett kritikai kiadás is rendelkezésre áll, az egyiket André MORIZE, a másikat René POMEAU készítette. Előttünk a Morize munkájának harmadik kiadása (1957) fekszik. Gyergyai Albert klasszikus értékű magyar fordítása sokszor megjelent. Ez a dolgozat egy hosszabb tanulmány előmunkálataiból való.
- 2 SIMOUNET, Anny, *Candide et autres contes de Voltaire*, Paris, 1979, 14 és GAILLARD, Pol, *Candide / Voltaire*, Paris, 1992, 16.
- 3 *Candide* (1759) / Voltaire, Par Pascal DEBAILLY, Paris, 1992. „La visite d'Eldorado introduit une pause dans un récit dont le rythme était jusque-là rapide et trépidant...” 40.
- 4 *Candide*, Voltaire par Michel MONGENOT, Paris, 1991, 53.
- 5 L. FERENCZI László monográfiájának (*Voltaire-problémák*, Budapest, 1978) áttekintését a szakirodalomról. Munkájának 68. oldalán írja: „18 kritikus közül 15 szerint Eldorádó Voltaire eszményi társadalma...”
- 6 TOURSEL-LAVIALLE, Nadine, *Lectures de Candide de Voltaire*, Paris, 1982. „Ce paradis, par sa perfection même, ne se serait-il pas une parodie? Perfection inaccessible...” 19.
- 7 DUCHET, Michèle, *Anthropologie et Histoire au siècle des Lumières*, Paris, 1971, 259.
- 8 Voltaire, *Candide ou l'optimisme*, par André MAGNAN, Paris, 1987, 105.
- 9 Van den HEUVEL, Jacques, *Voltaire dans ses contes*, Paris, 1967, 268.
- 10 DUCHET, Michèle, *i. m.*, 258.
- 11 CHARPENTIER, Michel et Jean, *Candide, Voltaire*, Paris, 1989, 65.
- 12 DEBAILLY, Pascal, *10 textes expliqués. Voltaire, Candide*, Paris, 1986, 45.
- 13 GULLACE, Giovanni, *Il Candide nel pensiero de Voltaire*, Napoli, 1985, 294.
- 14 FERENCZI László, *i. m.*, 72.
- 15 Ezt Roger MERCIER véli a *La notion du travail dans les contes de Voltaire* c. tanulmányában = *La littérature des Lumières en France et en Pologne*, Wroclaw, 1976, 57–70.
- 16 MORIZE, André, *Apologie du luxe*, Paris, 1909.
- 17 *Observations* sur MM. Jean LASS, MELON et DUTOT, sur le commerce, le luxe, les monnaies et les impôts (1738) = *Oeuvres complètes de Voltaire*, 22, *Mélanges*, I, Paris, 1879, 359–370.
- 18 Melon műve volt az, írja (*i. m.*, 112), amely „fixa définitivement les idées économiques de Voltaire...”
- 19 Idézi MORIZE, *i. m.*, 102.